

COCENTAINA

ARQUEOLOGÍA Y MUSEO

Museos Municipales en el MARQ

MUSEO EUROPEO
DEL AÑO 2004

MARQ
MUSEO ARQUEOLÓGICO DE ALICANTE

DIPUTACIÓN
DE ALICANTE

AJUNTAMENT DE
COCENTAINA

PALAU COMTAL
DE COCENTAINA
MUSEU MUNICIPAL

CENTRE
D'ESTUDIS
CONTESTANS

MUSEU ARQUEOLÒGIC
I ETNOLÒGIC
DEL COMTAT

FUNDACIÓN CAJAMURCIA

COCENTAINA
ARQUEOLOGÍA Y MUSEOS
MARQ, Octubre 2015 - Febrero 2016

ORGANIZA / ORGANITZA

Fundación MARQ
Diputación de Alicante
MARQ, Museo Arqueológico de Alicante
Ayuntamiento de Cocentaina
Museu Municipal de Cocentaina – Palau Comtal
Centre d'Estudis Contestans
Museu Arqueològic i Etnològic del Comtat

Director Gerente / Director Gerent
Fundación C.V. MARQ
Francisco Sirvent Belando

Director Técnico / Director Tècnic
MARQ, Museo Arqueológico
Manuel H. Olcina Domènech

Jefe de la Unidad de Exposiciones y Difusión / Cap de la Unitat d'Exposicions i Difusió
MARQ, Museo Arqueológico
Jorge A. Soler Díaz

Jefe de la Unidad de Colecciones y Excavaciones / Cap de la Unitat de Coleccions i Excavacions
MARQ, Museo Arqueológico
Rafael Azuar Ruiz

Comisarios / Comissaris
Elisa María Domènech Faus
Pere Ferrer Marset

PRODUCCIÓN EXPOSICIÓN / PRODUCCIÓ EXPOSICIÓ

Diseño / Diseny
VDH Comunicación

Dirección de obra / Direcció d'obra
Rocamora Diseño y Arquitectura

Producción MARQ / Producció MARQ
Unidad de Exposiciones y Difusión / Unitat d'Exposicions i Difusió

Juan Antonio López Padilla
José Luis Menéndez Fueyo
Teresa Ximénez de Embún Sánchez
Lorena Hernández Serrano
Javier Alejandro Rico Follana

Producción Cocentaina / Producció Cocentaina

Iván Jover Peris
Amparo Martí Soler
Enrique Català Ferrer
Eduard Faus Terol

Restauración MARQ / Restauració MARQ

Silvia Roca Alberola
Elena Santamarina Albertos
Antonio Chumillas Sáez
Ana María Bernabé García
Blanca Claudia Quintana Sellés

Restauración Cocentaina / Restauració Cocentaina

Enrique Catalá Ferrer
Área de Arqueología y Paleontología del IVC+R

Restauración veleta Palacio Condal / Restauració Penell Palau Comtal

Teresa González Ortiz

Ejecución de obra / Execució d'obra
ANTRA, Gestión Integral de Construcción

Textos / Texts

Amparo Martí Soler
Elisa María Domènech Faus
Ignasi Grau Mira
Iván Jover Peris
Joaquín Navarro Reig
Jose Luis Menéndez Fueyo
Manuel H. Olcina Domènech
Mauro S. Hernández Pérez
Pere Ferrer Marset

Traducción de textos al valenciano / Traducció de texts al valencià

Oficina Municipal de Promoció Lingüística (OMPLI). Ayuntamiento de Cocentaina
Anna Navarro Martí
Amparo Martí Soler
Julio J. Ramón Sánchez
Anna García Barrachina

Fotografías / Fotografies

Archivo Gráfico Concejalía de Cultura.
Ayuntamiento de Cocentaina
Archivo Gráfico MARQ
Archivo Gráfico Museo Municipal de Cocentaina – Palau Comtal
Archivo del Centre d'Estudis Contestans
Jovi Fotógrafos
Carlos Cerver "Fletxa"
Jose Luis Botella Richart
Jose María Agulló Galiana
Paco Sempere Faus
Pere Ferrer Marset
Salvador Sánchez Bautista

Actividades Didácticas / Activitats Didàctiques

Rafael Moya Molina
José María Galán Boluda
Museu Arqueològic i Etnològic del Comtat
Iván Jover Peris
Eduard Faus Terol
Francisco Montava Segura

Audiovisuales / Audiovisuals

Área de Imagen y Promoción institucional de la Diputación de Alicante
Caurina Diseño Gráfico

Página Web / Pàgina Web
Ignacio Hernández Torregrosa

Comunicación / Comunicació
Gabinete de Comunicación de la Diputación de Alicante

Interactivos / Interactius
Caurina Diseño Gráfico

Transporte y montaje de piezas / Transport i muntatge de peçes
Expomed

Seguros / Assegurances
Willis
MAPFRE

Asistencia al montaje / Assistència al muntatge
Frasa2

Seguridad / Seguretat
Tomás Jiménez Pareja

Accesibilidad / Accessibilitat
Coordinación / Coordinació
Gema Sala Pérez

Colabora / Col·labora
CRE ONCE Alicante
Fundación FESORD

Entidades prestatarias / Entitats prestataries
Museu Municipal de Cocentaina Palau Comtal
Museu Arqueològic i Etnològic del Comtat
Museu Arqueològic Camil Visedo Moltó d'Alcoi

Agradecimientos / Agraïments

Associació d'Amics del Centre d'Estudis
Contestans. Museu i Patrimoni Cultural
del Comtat
Departament de Fira de l'Ajuntament de
Cocentaina
Federación Junta de Fiestas de Moros y
Cristianos de Cocentaina
Gráfica Agulló
Iglesia de San Sebastián de los
Franciscanos de Cocentaina
Parroquia de la Asunción de Santa María
de Cocentaina
Parroquia del Salvador de Cocentaina
Aureli Tormos Domènech
Carlos Reig
Francisco Hernández Navarro
Gustavo Pascual
Gustavo Pascual Pérez
Jesús Francés Pérez
Joanjo Llorens Gilabert
Josep Albert Cortes Garrido
José Juan Cortell
José Vicente Perea Miró
José Vicente Valls
Moisés Sellés Pérez
Paco Sempere Faus
José María Segura Martí

**MARQ - Museo Arqueológico y
Fundación MARQ / MARQ-Museu
Arqueològic i Fundació MARQ****Unidad de Colecciones y Excavaciones /
Unitat de Col·leccions i Excavacions**

Miguel Benito Iborra
Julio J. Ramón Sánchez
Consuelo Roca de Togores Muñoz
Anna García Barrachina
Antonio Guilabert Mas
Adoración Martínez Carmona
Eva Tendero Porras
Enric Verdú Parra
Elisa Ruiz Segura
Antonio Sánchez Verdú
Rubén Santana Onrubia
Ana Isabel Castro Carbonell

Biblioteca / Biblioteca

Remedios Gómez Llopis

**Unidad Administrativa y Económica /
Unitat Administrativa i Econòmica**

Mª Ángeles Agulló Cano
Rosario Masanet Rameta
Olga Manresa Bevià
Anabel Cortés Estela
Beatriz Abellán García
Pilar López Iglesias
Yasmina Campello Carrasco
Francisco Praes Gonzalez
Mª José Varó García

**Comunicación y Difusión /
Comunicació i Difusió**

Aurora Cerdá Fuentes
Macarena Gutiérrez Martínez

Mantenimiento / Manteniment

Juan José Muñoz Pérez
Ignacio Andreu Asuar
Francisco Martín Díaz
Ricardo Valer Gosálbez

Atención al Público / Atenció al públic

Juan José Ramos Sequeiro
Carlos Pascual Climent
Mª Asunción Poveda López
Rubén Marín Soriano

CATÁLOGO / CATÀLEG**Textos / Texts**

Alex Ruano Ferrer
Amparo Martí Soler
Bernat Martí Oliver
Carmel Ferragud i Domingo
Consuelo Roca de Togores Muñoz
Eduard Faus Terol
Elies Sánchez Reig
Elisa María Domènech Faus
Enric H. Moltó i Blanes
Enrique Catalá Ferrer
Francisco J. Giménez Lara
Ignasi Grau Mira
Inmaculada Ribelles Alborn
Iván Jover Peris
Joan Seguí
Joaquim Botella Pascual
Joaquim Juan Cabanilles
Joaquín Navarro Reig
Jorge A. Soler Díaz
Jose Antonio Alabau Calle
José Luis Menéndez Fueyo
Josep Albert Cortés i Garrido
Josep Antoni Llibrer Escrig
Josep Lluís Pascual Benito
Josep María Segura Martí
Josep Torró i Abad
Juan José Mataix Albiñana
Manolo H. Olcina Domènech
Marcela Richart Carbonell
María Amparo Soler Moltó
Mauro S. Hernández Pérez
Palmira Torregrosa Jiménez
Pere Ferrer Marset
Pere Guillem Calatayud
Primitivo J. Pla Alberola
Rafael Martínez Valle
Víctor Nadal Cerdá
Virginia Barciela González

Fichas / Fitxes

Iván Jover Peris
Amparo Martí Soler
Eduard Faus Terol

Fotografías / Fotografies

Archivo Concejalía de Cultura.
Ayuntamiento de Cocentaina
Archivo Gráfico Centre d'Estudis
Contestans
Archivo Gráfico MARQ
Archivo Museu Municipal de Cocentaina
– Palau Comtal
Área de Arqueología y Paleontología del
IVC+R
Jovi Fotógrafos
Museu Arqueològic Municipal Camil
Visedo Moltó d'Alcoi
Museu de Prehistòria de València
Amparo Martí Soler
Carlos Cerver "Fletxa"
Carlos Domínguez Parreño
Ignasi Grau Mira
Jose Luis Botella Richart
Jose María Agulló Galiana
José María Segura Martí
Paco Sempere Faus
Pere Ferrer Marset
Salvador Sánchez Bautista

**Coordinación de la edición /
Coordinació de l'edició**

Juan Antonio López Padilla

**Diseño y maquetación /
Diseny i maquetació**

Luis Sanz

Impresión / Impresió

Gráficas Azorín

Depósito legal / Depòsit legal

A 761-2015

I.S.B.N. / I.S.B.N.

978-84-608-3163-1

ÍNDICE

- 14** EL CENTRE D'ESTUDIS CONTESTANS I LA INVESTIGACIÓ ARQUEOLÒGICA I ETNOLÒGICA AL COMTAT
Enrique Catalá Ferrer
- 26** EL PATRIMONI CULTURAL DE COCENTAINA: RECUPERACIÓ, CONSERVACIÓ I DIVULGACIÓ
Elisa Domenech Faus
Marcela Richart Carbonell
- 36** LA COMARCA DEL COMTAT, UN ENTORN FÍSIC PRIVILEGIAT
Iván Jover Peris
- 42** FAUNA CUATERNARIA DE MOLÍ MATÓ (AGRES) EN EL MUSEU DEL CENTRE D'ESTUDIS CONTESTANS
Rafael Martínez Valle
Pere M. Guillem Calatayud
- 48** EL PALEOLÍTIC INFERIOR I MITJÀ A LA COMARCA DEL COMTAT
Eduard Faus Terol
- 54** EL PALEOLÍTIC SUPERIOR A LA COMARCA DEL COMTAT
Elisa María Domenech Faus
- 60** EL MESOLÍTIC I EL NEOLÍTIC A LA COMARCA DEL COMTAT I ENCONTORNS
Bernat Martí Oliver
Joaquim Juan Cabanilles
- 72** SILOS, FOSAS Y FOSOS. EL POBLAMIENTO AL AIRE LIBRE EN EL VALLE DEL SERPIS
ENTRE MEDIADOS DEL IV Y FINALES DEL III MILENIO A.C.
Josep Lluís Pascual Benito
- 84** APROVECHAMIENTO FUNERARIO DE CAVIDADES DE EL COMTAT EN EL IV Y III MILENIO A.N.E.
A PROPOSITO DE LA COVA DE LA DONA (TURBALLOS, MURO D'ALCOI)
Jorge A. Soler Díaz
Virginia Barciela González
Consuelo Roca de Togores Muñoz
Josep Albert Cortés i Garrido
- 96** SOBRE POBLADOS EN ALTURA Y CUEVAS. LA EDAD DEL BRONCE EN LAS TIERRAS DEL COMTAT
Mauro S. Hernández Pérez
Juan José Mataix Albiñana
- 108** IMÁGENES EN LAS ROCAS. ARTE RUPESTRE EN EL COMTAT
Mauro S. Hernández Pérez
Pere Ferrer i Marset
Enrique Catalá Ferrer
- 116** ELS IBERS DE LES MUNTANYES DE LA CONTESTANIA
Ignasi Grau Mira
- 126** L'EPOCA ROMANA
Manuel Olcina Domenech
- 138** POLISIXTO I EL TRÀNSIT DE L'ANTIGUITAT AL TEMPS MEDIEVALS
Iván Jover Peris
Elisa Domènech Faus
- 146** QUSTANTANIYA. CONCENTAINA ANDALUSINA
Josep Torró

- 156** CONQUESTA I REPOBLACIÓ CRISTIANA DEL REGNE DE VALÈNCIA. DE QUSTANTANIYA A COSENTAYNA (SS. XIII-XV)
Joaquín Navarro Reig
Francisco J. Giménez Lara
- 168** LA PRÀCTICA DE LA MEDICINA A COCENTAINA DURANT LA BAIXA EDAT MITJANA
Carmel Ferragud
- 176** L'AGRICULTURA A COCENTAINA DURANT LA BAIXA EDAT MITJANA
José Antonio Alabau Calle
- 182** COCENTAINA, PRIMER CENTRE INDUSTRIAL TÈXTIL AL SEGLE XV
Josep Antoni Llibrer Escrig
- 190** D. XIMÉN PÉREZ ROIÇ DE CORELLA, VI CONDE DE COCENTAINA, Y EL OCASO DE LAS BANDERÍAS SEÑORIALES EN LA VALENCIA MODERNA
Primitivo J. Pla Alberola
- 200** REVOLUCIÓ INDUSTRIAL I MODERNITZACIÓ A COCENTAINA (SEGLES XVIII AL XX)
Enric H. Moltó i Blanes
- 212** ESTEREOTOMÍA Y PROCESO CONSTRUCTIVO EN LA COCENTAINA MEDIEVAL BAJO LA INSIGNIA DE LA CASA DE LLÚRIA
José Luis Menéndez Fuego
- 230** UNA VILA FORTIFICADA: LES MURALLES MEDIEVALS DE COCENTAINA
Victor Nadal
- 242** EL PALAU COMTAL, NOUS TEMPS, NOUS SENYORS. LA SALA DAURADA, LA HISTÒRIA D'UN LLINATGE
Elisa Domènech Faus
Alex Ruano Ferrer
Joaquim Botella Pascual
- 254** BIBLIA SACRA DE COCENTAINA
María Amparo Soler Moltó
- 260** RETABLO DE SANTA BÁRBARA
Elies Sánchez Reig
- 266** TESTIMONIO DE LA INTRODUCCIÓN EN ESPAÑA DE LAS DECORACIONES BARROCAS PROCEDENTES DE ITALIA. LA SERIE DE LIENZOS DE PAOLO DE MATTEIS CONSERVADA EN COCENTAINA
Inmaculada Ribelles Albors
- 274** GRAFFITI. UN PATRIMONI OBLIDAT
Pere Ferrer Maset
Amparo Martí Soler
- 282** PLAFONS CERÀMICS DEVOCIONALS A COCENTAINA
Josep María Segura Martí
- 292** ETNOGRAFIA AL COMTAT
Joan Seguí
- 302** CATÁLOGO DE PIEZAS
Iván Jover Peris
Eduard Faus Terol
Amparo Martí Soler
- 340** BIBLIOGRAFÍA

ELS IBERS DE LES MUNTANYES DE LA CONTESTANIA

Vas dels guerrers. La Serreta.

El Comtat constitueix al costat de la veïna comarca de l'Alcoià una unitat natural amb clares característiques físiques que li atorguen una marcada personalitat geogràfica. Són terres de muntanya mitjana mediterrània, amb una topografia de tossal i foies que divideixen l'espai en petites unitats de paisatge que s'articulen al voltant de l'eix del riu Serpis o d'Alcoi. Les terres planes del fons de la vall són escasses i predominen els vessants i llomes. Tot açò fa que ens trobem amb un entorn geogràfic que ha condicionat les modalitats de poblament i paisatge al llarg de la Història. I així va ser a l'època ibèrica, al període de l'edat del Ferro entre els segles VI i I aC que ara ens ocupa.

Aquestes comarques estarien incloses en el que tradicionalment s'anomena la regió ibèrica de la *Contestània*, que s'estén entre Cartagena i el riu Xúquer, segons la proposta de L. Abad (1992) que ampliava una àrea que va proposar E. Llobregat (1972) sensiblement menor. Cal explicar que no sabem massa bé quin significat va tindre aquesta regió contestana per als ibers, puix que la seua descripció correspon a mencions del temps de la presència romana, com Polibi, Plini, Ptolomeu o Estrabó. Molt probablement aquestes mencions romanes fan referència a una realitat ibèrica que tindria més aviat un sentit geogràfic i cultural, ja que aquesta regió no fou una estructura política unitària. A l'interior de la regió *Contestània* trobem una certa heterogeneïtat en l'àmbit econòmic i polític, amb notables diferències entre les àrees costaneres i les de l'interior, entre les comarques del sud i els dominis muntanyencs del centre i el nord, com el que ara ens ocupa i que descriurem en aquestes línies.

POBLATS FORTIFICATS I ALQUERIES... UN TERRITORI ESTRUCTURAT I COMPLEX

Parafrasejant el treball dels companys del CEC, ben bé podríem dir: "*El Comtat, una terra de castells... ibèrics*". Són menys coneguts que els seus congèneres medievals, i també d'una naturalesa distinta, però si alguna cosa caracteritza l'edat del Ferro, és la proliferació de poblacions fortificades al damunt dels cims i controlant el territori. No eren petits recintes que servien de refugi en cas de perill, eren veritables pobles construïts de forma ordenada i densa en els replanells i vessants dels turons. El terreny abrupte s'hi condicionava amb bancals i terrasses per després bastir les cases apinyades formant blocs construïts o barris. S'envoltaven de muralles en aquells llocs més exposats i accessibles, mentre que altres parts estaven protegides directament per la topografia abrupta que impedia el pas.

Aquest model de poblat, anomenat *oppidum* (plural *oppida*) apareix a la comarca cap a finals de la edat del Bronze i la primera edat del Ferro, entre els segles IX i VII aC, i va anar estenent-se gradualment. Al primer moment correspondria, per exemple, el Cabeçó de Mariola (Alfajara; Bocairent) (Fig. 1), mentre que als moments més avançats del s.VII correspondria l'inici del poblat del Puig d'Alcoi (Grau i Segura, 2013). La formació d'aquests poblats és deguda a una reestructuració del patró d'assentament precedent. Els nuclis de finals de l'edat del Bronze eren de menors dimensions i estaven emplaçats en localitzacions diverses, com tossals, llomes i vessants (Pascual Benito, 1990). Els pobladors d'aquests llocs varen decidir agrupar-se i ocupar poblats més grans, estratègicament situats sobre tossals de més difícil accés i que controlaven visualment els entorns. Són canvis transcendents que ens mostren que varen canviar les condicions de vida i les situacions socioeconòmiques.

Per a la major part de la població dedicada a l'agricultura i la ramaderia, viure en aquests poblats concentrats i d'altura era un desavantatge, ja que suposava la necessitat de desplaçar-se des del lloc de residència als camps i pastures. Aquest inconvenient s'accentuava quan l'emplaçament del poblat era molt encimbellat. D'això se'n deriva que aquest model d'assentament dels *oppida* està relacionat amb processos socials i polítics molt profunds que es produïren en aquesta època, en detriment de l'avantatge econòmic d'altres localitzacions.

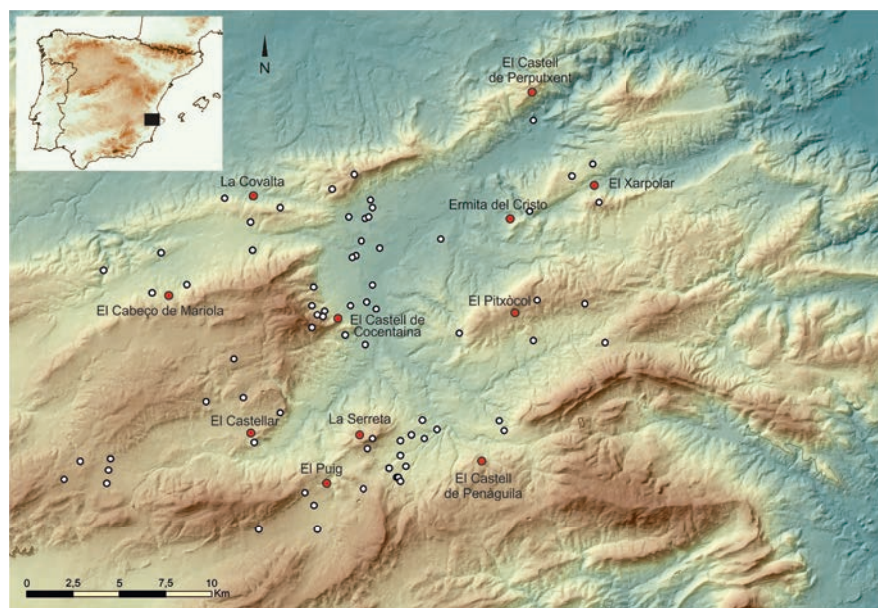

Figura 1. El Cabeçó de Mariola. Alfajara-Bocairent.

Figura 2. Poblament ibèric.

Però els llocs fortificats i d'altura no estaven sols al territori, perquè als seus entorns existien assentaments dispersos pròxims a les àrees de cultiu i espais de treball, configurant un patró molt més eficient des del punt de vista productiu.

Així, els poblats fortificats cal entendre'ls com centres de poders locals; eren els nuclis rectors que dominaven, protegien i organitzaven els assentaments camperols que es distribuïren pels seus respectius territoris. Es dibuixaven unes comunitats locals, on tots els pobladors es trobarien afiliats i constituint llinatges on emergiren algunes famílies i persones que s'arrogaren la direcció de la societat.

A les acaballes del s.V aC, el procés de formació dels *oppida* i els seus territoris havia conclòs: una desena de poblats ocupaven tot l'espai comarcal i controlaven els camins i els paisatges dels seus entorns. La major part d'aquests poblats duraren tota l'època ibèrica i constituïren la base de l'estructura territorial al llarg de segles (Fig. 2).

Però no seria un sistema estable, al contrari. Cada grup ocupant un territori establiria relacions complexes amb els

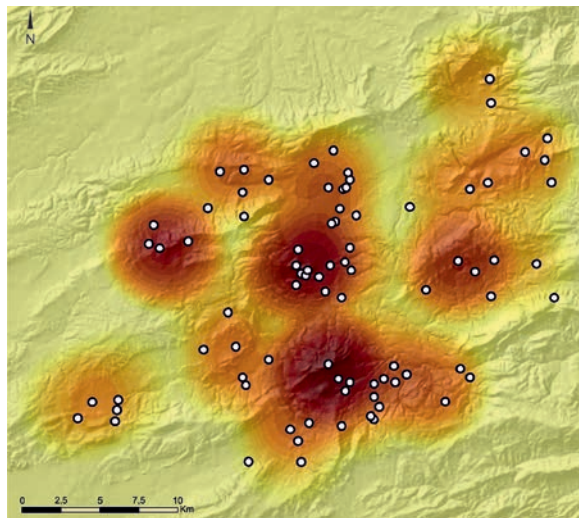
Figura 3. La Serreta. Alcoi-Cocentaina-Penàguila.

Figura 4. El Pitxocol. Balones.

Figura 5. Mapa de densitat de població ibèrica.

veïns propers i llunyans. De vegades les comunitats de cada territori rivalitzarien i s'enfrontarien violentament, d'ací la necessitat de viure encimbellats. En altres ocasions col·laborarien en afers econòmics i polítics. Així va ocórrer al s. III aC, quan la dinàmica social d'aquests grups i el context històric del moment varen produir la coalició de tots els *oppida* sota la direcció de la ciutat de la Serreta (Fig. 3). Aquesta ciutat va augmentar la població i importància política fins a convertir-se en la capital de tota la comarca (Olcina *et al.*, 1998) sota una nova forma d'estructura política equiparable a una ciutat-estat (Grau Mira, 2002; Bonet *et al.*, 2015).

Aquesta ciutat i l'estructura política que havia constituït varen caure a les darreries del s. III aC, a causa de la conquesta romana al context de la Segona Guerra Púnica. La situació va tornar a l'estructura anterior centrada als poders locals de cada *oppidum*. Investigacions recents a alguns poblats com el Xarpolar (Grau i Amorós, 2014), el Pitxocol (Amorós, e.p.) (Fig. 4) o les excavacions en curs al Cabeçó de Mariola, realitzades per un equip de la Universitat d'Alacant i el Museu d'Alcoi, ens mostren un dinamisme fins ara desconegut al període ibèric tardà. Probablement la política romana de reactivació de centres ibèrics afins, com la que ocorre a la propera ciutat de *Saitabis* que encunya moneda a meitat del s. II aC, es deixaria sentir a aquesta comarca.

119

El transcurs del temps, com veiem, incorpora variacions en l'ordenament territorial, però també ho fa la component espacial. És a dir, no totes les zones de la comarca varen tindre la mateixa importància en l'estructura del territori. Va haver-hi unes àrees nuclears i altres perifèriques. La documentació arqueològica ens permet identificar aquesta gradació i posteriorment tractar d'interpretar la zonificació. Un tret arqueològic que fem servir és la localització de la població. Hem assignat un determinat nombre de gent als assentaments en funció de la seua grandària, seguint les propostes antropològiques d'assignar una relació entre espai ocupat i habitants (Chamberlain, 2006). En funció d'aquesta població dibuixem un mapa de densitat demogràfica que ens ajuda a les nostres interpretacions (Fig. 5).

El mapa de densitat mostra que la major part de la població es concentrava entorn d'un eix central que recorreria la línia

Serreta-Cocentaina i els seus respectius territoris localitzats a les planes a l'orient dels poblats. Probablement aquesta elevada densitat és deguda al fet que aquestes són les zones preferents per motius estratègics i polítics. Entre els primers caldria mencionar el principal corredor de transports i comunicacions per la part central de la comarca; entre els segons caldria assenyalar la importància de la ciutat de la Serreta en època plena i del poblat del Castell de Cocentaina a l'època tardana, quan va desenvolupar un dens poblament als voltants (Grau Mira, 2002).

AGRICULTORS, PASTORS I COMERCIANTS... UNA ECONOMIA ESPECIALITZADA

Les poblacions ibèriques vivien del treball de la terra, com la major part de les societats mediterrànies premodernes. És per això que esdevé de gran importància l'estudi de les activitats agràries per aprofundir en el coneixement de les bases econòmiques del període. Fins fa poc temps teníem una informació molt parcial de l'agricultura ibèrica i a poc a poc anem completant una imatge més complexa i rigorosa. Així, recentment s'han analitzat les primeres mostres de llogarets camperols al pla, en concret a la partida de l'Alt del Punxó al nord de la comarca del Comtat. Allà destaquen les instal·lacions dedicades al processament de les collites, com molins de cereal d'ús suprafamiliar i camins empedrats per traslladar la producció en carretes (Espí *et al.*, 2009). És a dir, infraestructures complexes per al tractament i gestió col·lectiva del treball. També s'ha avançat en el coneixement dels productes gestionats per les comunitats camperoles, ja que fins ara mancaven els estudis de les restes biològiques aparegudes en les excavacions arqueològiques de la comarca. Hui disposem de les primeres dades d'aquest tipus que, encara que insuficients, permeten proposar la caracterització del model agrícola local que és molt semblant al proposat per altres zones pròximes, amb unes pautes generals de predomini de cereal, bàsicament ordi, acompanyat d'altres espècies com els fruiters (Pérez *et al.*, 2013). Aquesta agricultura diversificada troba testimoniatge en l'elevada especialització de les eines agrícoles de ferro que ens permeten reconèixer pràctiques agrícoles de caràcter extensiu, com el cereal, intensiu com els fruiters o la vinya, i altres activitats del camp (Moratalla, 1994).

També la ramaderia d'ovicaprins tindria una importància destacada a la gestió agrària d'aquestes zones de muntanya. Les restes de fauna així permeten suposar-ho (Pérez *et al.*, 2013), a més d'altres indicadors com la presència de tisores

d'esquilar en alguns poblats (Moratalla, 1994). La constatació d'aquestes espècies en els rituals domèstics (Grau *et al.*, 2015) i funeraris (Iborra, 2004) ens remetria a la importància simbòlica d'aquestes espècies. Aquesta cabana proporcionaria la llana necessària per a la producció tèxtil, amb gran pes en les economies locals a jutjar per la freqüent aparició de vestigis arqueològics i iconogràfics relacionats amb aquesta activitat.

Aquesta producció agrària degué ser molt especialitzada, diversificada i amb produccions excedentàries que nodrien a una població creixent, a jutjar per l'augment del nombre de poblats coneguts a mesura que avancem en el temps dels ibers. També van anar incrementant el grau d'especialització de les economies locals i sobretot desenvolupant l'intercanvi i el comerç. Alguns trets del registre arqueològic ens parlen de la importància d'aquesta activitat comercial. Un d'aquests testimonis és l'existència d'un centre terrisser als entorns de Cocentaina que proveïa de ceràmiques a gran part de la comarca, i en especial a la ciutat de la Serreta (Grau Mira, 1998, 99). Cal destacar que entre els recipients que es produïen en aquesta terrisseria s'hi troben les àmfores, recipients de grandària considerable, amb capacitat al voltant de 80 litres, amb forma oval i vora estreta. El disseny d'aquests contenidors està especialment pensat per al magatzematge i transport de productes agraris, la qual cosa indica que aquests intercanvis eren prou importants i rendibles per posar en marxa la producció dels envasos per a l'exportació de productes.

El segon testimoni de gran rellevància en relació amb els intercanvis és la presència d'instruments de mesura i documents escrits. El primers són les peses de balança amb pes reglamentat, que són freqüents als poblats de la comarca i especialment a la Serreta, on s'ha trobat un dels conjunts més nombrosos de tot el món ibèric (Grau i Moratalla, 2003, 2004). El patró mètric d'aquestes peces s'inspira en la dracma grega i el shekel púnic, les mesures freqüents a la Mediterrània de l'època, i servien per pesar petites quantitats, com la plata emprada en els intercanvis (Ripollès, 2009). També en un bon nombre de poblats ibèrics han aparegut làmines de plom, que s'han interpretat com a textos relacionats amb l'activitat comercial (De Hoz, 1981). Apareixen freqüentment a la ciutat de la Serreta (Fig. 6), el principal nucli ibèric, i també a altres tres poblats de la comarca: el Cabeçó de Mariola, la Covalta i el Pitxòcol. Són testimoni de la importància del pes a les relacions d'intercanvi, a més d'un indicador de l'alt nivell cultural, com a continuació assenyalem.

Figura 6. Escripura ibèrica.

Figura 7. Exvots de terracota de la Serreta(Alcoi-Cocentaina-Penàguila.

I per últim, testimoni dels intercanvis és l'aparició de ceràmiques no produïdes localment, com àmfores per contenir vi i altres aliments especialitzats produïdes a altres regions. I sobretot, centenars de copes i plats de ceràmica fina realitzats a Grècia, el sud d'Itàlia i altres zones. A més de parlar de les connexions econòmiques amb aquestes regions, la seua presència ens parla de la importància de vasos per a menjar i beure en ocasions especials, en festes i menjars col·lectius, amb una destacada rellevància per la creació i manteniment de relacions socials entre els membres de la col·lectivitat.

Els intercanvis dels ibers es realitzaven amb la utilització de la plata al pes, com provaria el lingot trobat al Puig d'Alcoi (Ripollès, 2009) o el bescanvi del producte a l'engròs, doncs encara que coneixien la moneda no l'empraren fins a l'època final de la cultura i ja sota la influència de Roma. Una mostra de moneda republicana romana o encunyada a la propera ciutat de *Saitabi* (l'actual Xàtiva) ha aparegut en alguns dels poblats de la comarca com el Cabeçó de Mariola, el Xarporlar o el Castell de Penàguila, la qual cosa ens situaria davant les transformacions econòmiques degudes al contacte amb les estructures organitzatives romanes. És en aquest període quan s'hi fomentaria l'ús de la moneda, com aquesta de *Saitabi* encunyada amb bronze i amb escàs valor metàl·lic, per a les petites transaccions comercials, fomentant el seu ús com a instrument d'intercanvi (Ripollès, 2007).

121

OFRENES, DÉUS I SANTUARIS... LA VIDA ESPIRITUAL I LA RELIGIÓ

Però a més d'aquestes activitats que suposen les bases materials de l'existència dels grups ibers, el registre arqueològic d'aquestes comarques ens ha deixat uns valuosos testimonis per conèixer aspectes de la vida espiritual i simbòlica ibèrica. De fet, algunes de les primeres evidències ibèriques a la comarca, trobades ja als anys 1920, es referien al món religiós, i no són altres que les terracotes votives de la Serreta (Visedo, 1920, 1922) (Fig. 7).

Es tracta d'un conjunt de diversos centenars de figuretes de fang cuit que representen els oferents que s'hi presentaren davant la divinitat. La major part són figures femenines, però hi ha també un conjunt de cabets masculins i grups de figuretes que possiblement representen famílies, a banda d'altres peces com peveters que representen a una divinitat femenina. El predomini de les figuretes femenines i la troballa en un departament de la ciutat d'una figura d'una deessa que alleta uns nadons, la coneguda com Deessa Mare, han fet que

aquest santuari s'hi relaciona amb una divinitat femenina de la natura i la fertilitat.

122

Tots aquests materials varen aparèixer al cim de la muntanya més destacada de l'entorn comarcal i han convertit aquest lloc en un referent de primer ordre dins l'arqueologia ibèrica. És que la principal forma amb què els ibers es comunicaven amb els seus déus era mitjançant les ofrenes d'objectes de distint tipus: des d'imatges que personalitzen als oferents, fins altres objectes carregats de significats (Aranegui i Prados, 1998).

Però les figuretes de la Serreta no són les úniques que ens parlen d'aquestes pràctiques rituals. Els ibers també empraven algunes coves com llocs de culte i realitzaven cerimònies que han quedat testimoniades per algunes peces que varen ofrenar allà. Normalment a aquestes coves s'han trobat copes de ceràmica, amb forma de calze, que s'empren per a beure, de la qual cosa se'n dedueix un ritual en el qual es farien libacions o es beuria alguna cosa, la mateixa aigua dels naixements de les cavitats? No ho podem assegurar. Una cova destacada per aquestes ofrenes de copes és la de l'Agüela, a la Vall d'Alcalà (Amorós, 2012). A la cova dels Pilars d'Agres les ofrenes foren lleugerament distintes. Ací s'hi ofrenaren principalment olles de cuina, o el que és més probable, el contingut d'aquestes olles. A més aparegueren ornaments personals, com anelles i polseretes i, sobretot, una destacada peça grega de grans dimensions amb una

escena pintada de músics que s'interpreta com una escena d'iniciació juvenil (Grau i Olmos, 2005).

Aquestes coves normalment es troben a certa distància dels poblats, a la perifèria dels territoris, possiblement als entorns boscosos lluny dels camps de conreu i les zones més freqüentades. Probablement els joves ibers farien viatges rituals a aquestes coves a les zones silvestres i boscoses per fer els rituals iniciàtics i, amb això, segellar el seu pas a l'edat adulta (Grau i Amorós, 2013). Aquestes cavitats varen ser freqüentades més intensament durant finals del s. V i el s. IV aC, tot just abans que constatem la fase de major freqüentació de la Serreta (Grau Mira, 2010). Això ho podem interpretar com una substitució dels espais de culte, canvi de l'activitat ritual i sobretot, el protagonisme religiós del principal assentament del s. III aC a la comarca, que reforçaria el seu pes polític amb l'activitat sacra (Olcina *et al.*, 1998).

Un altre referent ritual dels ibers eren els espais funeraris. Enterraven als seus difunts en necròpolis on dipositaven les restes humanes després d'haver sotmés els cossos mitjançant la pràctica del ritual de cremació. A les tombes també dipositaven els objectes que componien els aixovars funeraris, i on destaquen les armes que acompanyaven als homes adults. Altres peces d'aixovars destacades són els adornaments, les terracotes i especialment les copes i plats de ceràmica importada. De nou la Serreta ha proporcionat un registre funerari destacat a les nostres comarques (Cortell *et al.*, 1989) (Fig. 8).

Figura 8. Sepultura de la necròpolis de la Serreta (Alcoi-Cocentaina-Penàguila).

Figura 9. Relleu del Coll del Surdo (Balones) amb el domador de cavalls.

Les necròpolis permeten moltes interpretacions de caràcter religiós i ideològic, encara que els arqueòlegs no ens acabem de posar d'acord. Una primera lectura és que els ibers tenien creences de la vida d'ultratomba i per això es preocupaven de proveir-se de rituals i objectes que facilitaren el seu trànsit i la via en l'altre món. Un segon tipus d'interpretacions és la de caràcter social, perquè no totes les tombes mostren el mateix nivell de riquesa i fins i tot, no tots els ibers s'enterraven a les necròpolis conegudes. D'això se'n desprén que la gradació de riquesa mostraria l'estatus de les persones enterrades i especialment d'un sector destacat de la població que tindria accés al lloc sagrat del cementeri. Per últim, la freqüent aparició de les panòpies guerrerres entre les principals tombes masculines ens parla de la construcció social del prohomer ibers com aristòcrata guerrer i la importància de la ideologia heroica en aquesta cultura.

Si els santuaris i les necròpolis han estat tradicionalment un espai preferent de la investigació ibèrica, possiblement per la vàlua i riquesa artística dels seus materials, altres llocs han d'incorporar-se per completar l'estampa ritual dels ibers. Ens referim a les pràctiques religioses en espais domèstics. Així hem constatat l'existència d'un espai sagrat a l'interior de la ciutat de la Serreta que concentrava algunes de les peces rituals més destacades en aquesta ciutat (Grau *et al.*, 2008). Possiblement es tractava d'una capella urbana, sense que puguem descartar que formara part d'una casa d'alguna família destacada de la ciutat (Bonet, 2010), però com va ser excavada als anys 1950, hui és difícil saber-ho. Altres testimonis d'aquestes activitats rituals celebrades en les cases han estat recentment documentades al poblat del Puig d'Alcoi, on sota algunes cases s'enterraren restes d'animals. Hi ha ovicaprins, però també en un cas destacat es va trobar un cap d'èquid i altres ofrenes votives. Aquestes pràctiques possiblement estan relacionades amb rituals de fundació de les cases i protecció de la llar familiar (Grau *et al.*, 2015). Algunes de les evidències trobades a altres llocs, com les terracotes del Castell de Cocentaina, podrien relacionar-se amb aquestes pràctiques a àmbits domèstics dels poblats principals.

ESCUPTURA, PINTURA, ESCRIPTURA... UNA CULTURA SOFISTICADA

L'esfera econòmica i la ideologia s'entrecruen en algunes de les manifestacions culturals excepcionals del registre arqueològic. És a dir, la capacitat econòmica i de creació de riquesa, fruit d'una activitat excedentària, és una condició necessària per al manteniment d'artesans especialitzats com

orfebres, ceramistes o escultors. I l'existència d'un ric imaginari que reflecteix les idees i el simbolisme de la cultura va quedar palesa en el corpus iconogràfic local. Val a dir que aquesta cultura sofisticada i les imatges de l'art ibèric tenen un component clarament elitista: són imatges al servei del poder i dels poderosos, com en altres contextos de la Mediterrània antiga.

Les primeres peces a les quals volem referir-nos són les escultures de pedra calcària que representen animals, dames i altres figures. Aquesta estatuària, que és una de les principals manifestacions de l'art ibèric, no és massa freqüent a les nostres comarques, però està curiosament molt ben representada a la Vall de Seta. A prop de Balones varen ser trobades a les primeries del segle XX sengles escultures de bous, que pel que sabem en altres àrees solen emplaçar-se damunt de tombes destacades. Possiblement s'hi haurà d'associar amb la necròpolis del poblat del Pitxocol (Llobregat, 1972: 147-148), doncs es van trobar al costat d'aquest poblat en l'anomenat Coll del Surdo. Una tercera escultura, en aquest cas un relleu relacionat amb la figura d'una divinitat domadora de cavalls, va ser trobada en la mateixa zona (Fig. 9).

Als anys 1980 es van trobar dues noves escultures ibèriques en aquesta mateixa Vall de Seta (Cortell *et al.*, 1985). En aquesta ocasió es varen trobar en enderrocar una casa del poble de Benimassot, a una distància de diversos kilòmetres de les anteriors, que fa difícil relacionar les dues troballes com pertanyents al mateix punt. Més aviat sembla que els grups de poderosos d'aquesta Vall de Seta varen emprar aquestes escultures com a forma de senyalar la seua preeminència.

La tercera escultura destacada és la trobada en l'Horta Major d'Alcoi. En construir el barri de l'Eixample als anys 1920 a aquest lloc varen aparèixer unes restes d'un monument funerari de clara factura ibèrica reaprofitades en una necròpolis romana. D'ací que haja estat discutida la seua adscripció cultural i cronològica. Hui sembla que la seua naturalesa ibèrica es referma (Abad, 2000), més aviat cap a l'època més tardana de la cultura ibèrica, a jutjar pels trets estilístics i les formes arquitectòniques del monument (Prados, 2010).

A les darreries del segle III aC, la iconografia ibèrica de la comarca escull un nou suport per representar les seues imatges: es desenvolupa la pintura figurada vascular. Les parets dels atuellers ceràmics acolliren tota una sèrie de decoracions excepcionals, amb motius vegetals i figures humanes i d'animals. Algunes mostres excepcionals d'aquestes imatges

s'hi troben a la Serreta (Fuentes Albero, 2006), com el cèlebre Vas dels Guerrers que mostra una complexa història d'un jove guerrer que participa en distintes accions de caça i combat. Són els ideals heroics representats en la història d'un guerrer llegendari (Olmos i Grau, 2008). També hi ha escenes i imatges de naturalesa religiosa, com el Vas dels Coloms i altres del mateix assentament (Fig. 10).

Aquests vasos es farien per encàrrec de les famílies poderoses (Olmos, 1986) que els mostrarien i emprarien en ocasions especials i celebracions rituals (Aranegui, 1997). És per això que apareixen principalment als poblats fortificats, on residirien els prohoms locals, com el Xarpolar, el Pitxòcol, el Castell de Cocentaina i recentment al Cabeçó de Mariola.

Els obradors on es varen fer aquestes peces es localitzen a les rodalies de Cocentaina, en una terrisseria que és la primera on han estat identificades aquestes peces i que són formalment i estilística idèntiques a les altres trobades a la resta de la comarca (Grau Mira, 1998, 1999). Ens trobem així amb una producció local, semblant a la d'altres cercles decoratius ibèrics, però amb una identitat i un territori propis.

Però si l'escultura i la pintura són importants, encara ho és més la principal manifestació cultural dels ibers: l'escriptura. Ja hem mencionat l'aparició de làmines de plom escrites en els principals poblats de la comarca. També apareixen grafits sobre peces ceràmiques com en els casos del Puig d'Alcoi, la Condomina, l'Altet de les Carrasques o el Cabeçó de Mariola. Amb això trobem una de les majors densitats d'aparició d'escriptura de tota l'àrea ibèrica (de Hoz, 2001). A més trobem representada l'escriptura oriental, pròpia de la franja mediterrània, amb una altra més escadussera, la grecoibèrica que només apareix en un grapat de llocs entre Alacant i Múrcia. La mateixa existència d'aquest sistema d'escriptura en grafia grega jònica per escriure la llengua ibèrica és testimoni de l'estreta relació entre grecs i ibers a aquesta regió, que va formar persones bilingües que varen crear aquesta escriptura grecoibèrica (de Hoz, 1981). És una valuosa mostra de les transferències entre pobles de la Mediterrània que estan en l'essència de la cultura ibèrica.

Figura 10. Ceràmica figurada de la Serreta (Alcoi-Cocentaina-Penàguila).

Figura 11. Copa Skipos de figures roges. L'Alberri. Cocentaina.

Figura 12. Castell de Cocentaina i l'Alberri.

ELS IBERS DE LES MUNTANYES DE LA CONTESTÀNIA: DEL CONEIXEMENT DE HUI A LA RECERCA DEL DEMÀ

Fins ací hem anat espigolant entre diferents aspectes dels pobles ibèrics de la comarca i els seus principals trets descriptius. Val a dir que són temes escollits entre altres possibles, però que creiem que ofereixen una imatge sinòptica de la història dels ibers a aquestes terres.

Un aspecte que voldria destacar és l'empenta significativa del coneixement d'aquests pobles en les últimes dècades. Si més no, la tradició d'estudis ibèrics a aquestes comarques és ja centenària, però s'ha mantingut amb intensitat i reforçada als darrers anys. Això fa que aquestes comarques siguin unes de les més estudiades i conegudes de la protohistòria peninsular. Açò és possible en bona part gràcies al paper de les institucions locals, com el Centre d'Estudis Contestans, que amb la seua feina sorda i constant han recollit les dades de base per compondre el quadre complex que hui coneixem.

Alhora que podem compondre síntesis sobre l'època ibèrica, també podem proposar algunes de les línies de recerca que a hores d'ara romanen obscures i que potser convindrà recercar en el futur. Permeteu-me, doncs, acabar aquestes línies amb un grapat de propostes que crec d'interès tindre en compte per continuar avançant en el coneixement.

En primer lloc, crec que hi hauria d'estudiar algunes zones que reclamen atenció a partir del que sabem hui. Una d'elles és la zona del Pitxòcol i la Vall de Seta. Aquest poblat presen-

ta una grandària i riquesa material que ens situa davant un lloc important. A més, que aquest indret siga el lloc més important d'aparició d'escultura, està indicant-nos la presència de poders aristocràtics amb molta força i que van requerir formes de representació ostentoses.

Un altre dels llocs que convé investigar amb major profunditat és la mateixa Cocentaina. La complexa estructura d'ocupació a la Serra de l'Alberri (Fig. 11 i 12) des del Castell fins a la Penya Banyada, és un model interessant i sens dubte de gran rellevància. A més, el vitalisme que mostra a l'època ibèrica tardana, amb un important nombre de llocs d'aparició de restes al solar del que avui coneixem com a nucli urbà i que perduren en l'època romana, sens dubte reclamen l'atenció de la recerca. I més atinent que és aquesta població la que va mantenir el nom de l'antiga regió ibèrica (Menéndez Pidal, 1968: 89 i 154).

Dins d'aquests entorns de Cocentaina mereix atenció puntual la terrisseria de l'Alcavonet, una de les poques localitzades a terres valencianes i que hui sabem que és la productora de les ceràmiques amb decoració excepcional, com hem descrit. Convindria, doncs, saber-ne més de l'estructura productiva i la cronologia d'aquest centre artesanal.

Confiam que els anys vinents puguem continuar avançant en els estudis d'aquesta època i, sobretot, gaudir tots del coneixement adquirit sobre un dels períodes més brillants de la nostra Història.